

§ 31-1

§ 31. Ужыванне асабовых канчаткаў дзеясловаў, адрозненне канчаткаў дзеясловаў абвеснага і загаднага ладу; акцэнталагічныя нормы пры ўтварэнні спрагальных форм дзеясловаў

§ 31-2

307. Прачытайце тэкст, устаўляючы прапушчаныя словы.

Дзеяслоў — ... часціна мовы, якая абазначае ... або ... прадмета. Вылучаюць тры лады дзеяслова: ... , ... і

Дзеясловы ... ладу абазначаюць дзеянне ў цяперашнім, прошлым ці будучым часе.

Дзеясловы бываюць ... і ... трывання.

Спражэнне — гэта змяненне дзеясловаў па ... і ... у цяперашнім (... простым) часе ... ладу.

Адрозніваюцца два тыпы спражэння дзеясловаў у залежнасці ад характару

308. Прачытайце табліцу. Раскажыце, якія дзеясловы адносяцца да I спражэння, якія — да II спражэння.

Канчаткі дзеясловаў I і II спражэння			
I спражэнне		II спражэнне	
Адзіночны лік			
1-я асоба	-у (-ю)	1-я асоба	-у (-ю)
2-я асоба	-еш (-эш, -аш)	2-я асоба	-іш (-ыш)
3-я асоба	-е (-э, -а)	3-я асоба	-іць (-ыць)
Множны лік			
1-я асоба	-ём (-ем, -ом, -ам)	1-я асоба	-ім (-ым)
2-я асоба	-еце (-яце, -аце)	2-я асоба	-іце (-ыце)
3-я асоба	-уць (-юць)	3-я асоба	-аць (-яць)

Ад чаго залежыць правапіс канчаткаў розных дзеясловаў аднаго спражэння (напрыклад, дзеясловаў I спражэння 1-й асобы множнага ліку)?

У формах 1-й асобы множнага ліку дзеясловаў I спражэння пад націскам ужываюцца канчаткі **-ом, -ём**, не пад націскам — канчаткі **-ам, -ем**: *бярóм, вядзём, пішам, адка́зваем*.

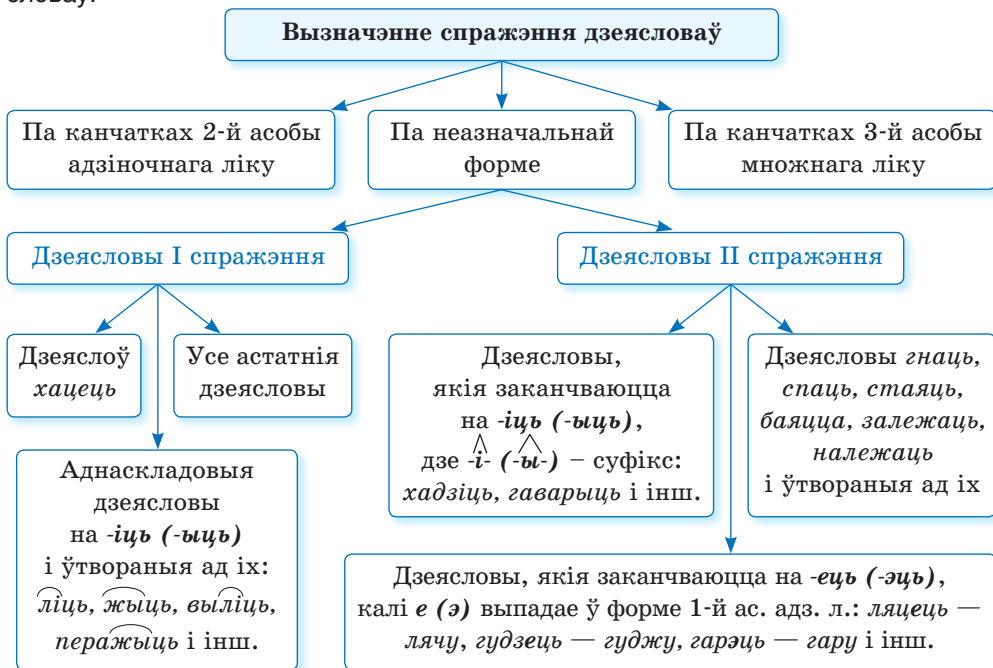
У формах 2-й асобы множнага ліку дзеясловаў I спражэння пад націскам ужываюцца канчаткі **-ацэ́, -яцэ́**, не пад націскам — канчаткі **-аце, -еце**: *берацэ́, ведзяцэ́, пішаце́, адка́зваеце*.

309. Письмова праспрагайце дзеясловы. Вывзначце іх тып спражэння.

Чытаць, падлічваць, вучыць, рабіць.

Якія цяжкасці ў вас узніклі пры напісанні канчаткаў?

310. Разгледзьце схему. Назавіце спосабы вызначэння спражэння дзеясловаў.

311. Спішыце прыказкі, раскрываючы дужкі і замяняючы формы дзеясловаў 2-й асобы адзіночнага ліку формамі 2-й асобы множнага ліку.

1. Ад зайздрасці (не)паразумнееш, (не)падужэеш, (не)пабагацееш. 2. Бачаннем жорава (не)зловіш. 3. Глыбей узарэш — болей збярэш. 4. Днём раней пасееш — тыднем раней збярэш. 5. Зямля —

талерка: што пакладзеш, тое возьмеш. 6. Калі здолееш узяцца за справу — і снег загарыцца. 7. Калі хочаш хлеб мець, то трэба зямліцы глядзець.

Падбярэце сінонім да слова *жораў*.

Вызначце ў прыказках кантэкстуальныя антонімы.

Звярніце ўвагу!

Націск у дзеясловах 2-й асобы множнага ліку падае або на аснову, або на апошні склад канчатка: *паведамляеце, знаходзіце, тчаце, жывяце*.

Каб правільна ўжыць канчатак дзеяслова ў форме 2-й асобы множнага ліку, трэба паставіць дзеяслоў у форму 2-й асобы адзіночнага ліку. У форме 2-й асобы множнага ліку націск захоўваецца адпаведна або на аснове, або на канчатку: *склёіш — склёіце, вярнеш — вярнеце, глядзіш — гледзіце, ідзеш — ідзьце*.

312. Письмова праспрагайце дзеясловы.

Бегчы, есці, даць.

Чаму гэтыя дзеясловы называюцца рознаспрагальнымі?

313. Прачытайце тэкст. Што перадае заглавак: тэму ці асноўную думку тэксту? Запішыце, устаўляючы прапушчаныя літары, растлумачце іх напісанне.

Тренды бульбяной моды

Як на ўсё ў свеце, на бульбу ёсць свая мода. Дакладней, на колер лупіны, крухмалістасць, разварыстасць. Напрыклад, жыхары каўка..кіх рэспублік, расіяне, малдаване, італьянцы адда..ць перавагу бульбе з чырвонай лупінай. Немцам больш падаба..цца бульба з жо..тай лупінай і такой жа мякаццю. Англічане выбіра..ць белую бульбу з белай мякаццю. А ў Амерыцы самым вялікім попытам карыста..цца ф..летавай бульба. Паводле звестак РУП «Навукова-практычны цэнтр НАН Беларусі па бульбаводстве і плодаагародніцтве» каля 90 % беларусаў сёння адда..ць перавагу бульбе з жо..тай і крэмавай мякаццю. Але нашы селекцыянеры люб..ць экспер..менты і пер..дчына здзіўля..ць^м «кулінарных» моднікаў. Напрыклад, нядаўна навукоўцы вывелі бульбу з двухколёрнай мякаццю і з зорчаккай на разрэзе (*Паводле З. Ганчар*).

Раскрыйце значэнні слоў *тэнд*, *селекцыянер*.

- Назавіце складаныя словы, растлумачце іх напісанне.
- Як называюцца выдзеленыя словы? Вызначце іх род.

314. Прачытайце тэкст. Падбярыце заглавак у адпаведнасці з тэмай тэксту. Запішыце, устаўляючы прапушчаныя літары ў канчатках дзеясловаў. Растлумачце напісанне канчаткаў дзеясловаў.

Лес немалады. У ім і бярозы, і сосны, і асіны, і дубы. Па ўскрайку лесу падыма..цца бярэзнік, алешнік, лазняк, асіннік.

Дроб люб..ць гэты лес. У ім спява..ць птушкі, стука.. па дрэве дзяцел, свар..цца вароны, стракоц..ць сарокі. Дроб прысядз.. на сухі пенёк ці на паваленае бурай дрэва, супакойва..цца, слуха.., забыва..цца на хвіліну пра ўсё тое, што ляж..ць на душы цяжкім каменем і хвалю.. з дня ў дзень. Ён нават чу.., як дзесьці недалёка бульбоч.. на перакатах лясны ручай.^{сн}

Дроб услухоўва..цца ў лёгкі пошум дрэў і згадва.. той час, калі і гэты лес, і ён сам былі маладзейшыя^м (*Паводле І. Каныловіча*).

Ці ёсць у вас любімыя мясціны? Чым яны адметныя?

Як вызначыць тып спражэння зваротных дзеясловаў?

Раскрыйце значэнне слова *пошум*.

- Назавіце зборныя назоўнікі, ужытыя ў тэксце.

Падрыхтуйце паведамленне «Дарагія мясціны роднага краю».

315. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго заглавак у адпаведнасці з асноўнай думкай.

Не памятаю ўжо, дзе і калі меў я сустрэчу з хуткачытальнікамі. За нейкую хвіліну яны прачытвалі цэлыя старонкі тэксту, іх падхвачвалі воплескамі, а мяне гэта ўсё злавала. Навука чытаць таксама не простая навука.^{сн} Чытаць, як і пісаць (тварыць), трэба вучыцца ўсё жыццё. У дзіцячыя і юначыя гады я чытаў шмат і без разбору, але чытаў неяк дзіўна, прапускаючы дыялогі, апісанні прыроды, аўтарскія адступленні, шукаючы толькі дзеянні, той самай дынамікі, не разумеючы, што галоўным якраз было тое, прапушчанае. Сапраўднае чытанне патрабуе не толькі засяроджанасці, але і моцы ўяўлення. Беднае ўяўленне не дарадчык чытання. Здараецца і так, што чытач бачыць зусім не тое, што бачыць пісьменнік. Але такое здараецца рэдка. Часцей за ўсё, калі ў аднаго не хапае дэталей, а ў другога — цяглічасці.

Чытання часта шкодз..ць уласныя асац..тыўныя малюнкi: чыта.. нешта чужое, а ўяўленнем ці ўспамінам пераскоква.. на сваё ўласнае, асабістае. Тады твор атрымліва..цца латана-няпоўным, як парваны ручаямі развод..я снег.

Найлепшае чытанне — гэта чытанне маруднае, з перапынкамі, роздумаў над кожным абзацам. Не, не тое прыдзірлівае чытанне з ало..кам, уласцівае р..дактарам ды р..ц..нзентам, а тое, што бывае ў людзей, шчыра захопленых творах. Такое чытанне не стамля.. вочы, а толькі замаруджва.. ды забіра.. час, але і ўзвыша.. душу (*Паводле К. Камейшы*).

Як трэба чытаць? На што неабходна звяртаць увагу пры чытанні?

Запішыце другі і трэці абзацы тэксту, устаўце прапушчаныя літары і растлумачце іх напісанне.

Назавіце дзеясловы, ужытыя ў форме прошлага часу. Запішыце іх у форме 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга часу. Растлумачце напісанне канчаткаў.

● Выпішыце з тэксту словы з прыстаўнымі (устаўнымі) зычнымі, растлумачце іх напісанне.

316. Прачытайце тэкст. Што перадае загаловак: тэму ці асноўную думку тэксту?

Бессмяротны слізявік

Парыжскі заапарк прадставіў свету свой новы экспанат — загадкавую аднаклетачную істоту, якая падобна да грыбоў, паводзіць сябе так, як жывёла, здольная рэгенерыраваць*.

Навукоўцы яшчэ будуць адказваць на многія звязаныя з ім пытанні, аднак цяпер кожны ахвотны можа назіраць містычную жоўтую плёнку, якая ўжо атрымала імя ў гонар фільма 1958 года *The Blob* (кропля, клякса, згустак). Па сюжэце фільма іншапланетная сліз паглынае ўсё на сваім шляху.

Згаданы клас істот да гэтага часу не атрымлівалася ўпісаць у **якое-небудзь** канкрэтнае царства[†] жывёльнага свету. Іх называюць слізевікамі, і ў прыродзе налічваецца каля тысячы відаў такіх арганізмаў, кожны з іх здольны паставіць у тупік нават **дасведчанага** біёлага. Напрыклад, *Blob* з'яўляецца аднаклетачным, хоць яго памер дасягае некалькіх сантыметраў. Ён расце практычна **бясконца**, перамяшчаецца з хуткасцю да чатырох сантыметраў у гадзіну, шукае ежу і ператраўляе* яе. Пры гэтым «кропля» можа перадаваць свой вопыт іншым асобінам. У адным з эксперыментаў слізявік павінен быў знайсці выхад з лабірынта. Пасля паспяховага выканання *Blob* выбіраўся з пасткі хутчэй, а калі яго змясцілі побач з іншай асобінай, то тая таксама справілася з задачай хутка. Слізявік практычна **бессмяротны**: сваю цэласнасць ён аднаўляе за лічаныя хвіліны. Небяспеку

для яго ўяўляюць толькі засуха і крытычныя тэмпературы, прычым нават у гэтым **выпадку** ён, хутчэй за ўсё, проста ўпадзе ў стан, блізкі да анабіёзу*. Знішчаюць слізевіка толькі магутнае ультрафіялетавае выпраменьванне і агонь. У прыродзе «кропля» камфортна жыве пры вільготнасці каля 85—100 % і тэмпературы паветра 19—25 °С, а харчуецца рознай арганікай (напрыклад, драўнінай). Упершыню гэты від трапіў у фокус увагі навукоўцаў у 1973 годзе, калі жыхарка Тэхаса знайшла на сваім двары **загадкавую** жоўтую субстанцыю (*Паводле І. Купарваса*).

Як выглядае слізевік? Чаму ён атрымаў назву ў гонар фільма?

Выпішыце з тэксту ўсе дзеясловы, паставіўшы іх у пачатковую форму і ў форму 2-й асобы множнага ліку цяперашняга або будучага простага часу.

У з о р: *прадставіць* — *прадставіце*.

Растлумачце напісанне асабовых канчаткаў дзеясловаў.

- Сфармулюйце правілы, якім падпарадкоўваецца напісанне выдзеленых слоў.

317. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і асноўную думку.

Парады стоматалага

Усмешка і здаровыя зубы нас упрыгожва.., але мы хапа..ся за шчотку часта толькі за хвіліну да выхаду з дому. Мы хуценька праходз..ся шчоткай па зубах, палосч.. рот і бяз.. . Знаёмая сітуацыя?

Як правільна чысціць зубы, параіў урач-стоматалаг.

1. Зубы трэба **чысціць** 2-3 хвіліны пасля ежы. Так **выдаляюць** рэшткі сняданку, абеду ці вячэры.

2. Неабходна не менш за шэсць разоў старанна **праходзіць** зубной шчоткай ад аднаго ўчастка да другога і вертыкальнымі рухамі ўсё **вымятаць**.

3. Трэба **выкарыстоўваць** зубную шчотку сярэдняй жорсткасці, **мяняць** яе раз у 2-3 месяцы, а **захоўваць** у адкрытым выглядзе ў шклянцы або ў спецыяльнай падстаўцы (*Паводле Г. Курак*).

Калі і як трэба чысціць зубы? Як павінна захоўвацца зубная шчотка?

Спішыце першы абзац тэксту, устаўляючы канчаткі дзеясловаў, растлумачце іх правапіс.

Уявіце, што вы даяце падобныя парады сябрам. Запішыце свае парады, выкарыстоўваючы інфармацыю з тэксту і ўжываючы выдзеленыя дзеясловы ў форме 2-й асобы множнага ліку цяперашняга часу абвеснага ладу. Растлумачце напісанне канчаткаў дзеясловаў.

318. Прачытайце тэкст. Што перадае заглавак: тэму ці асноўную думку?

Рарытэты* з чыгункі

Музеі, як вядома, бываюць розныя. Некаторыя з іх вельмі арыгінальныя. У Баранавічах, напрыклад, ёсць музей... чыгункі. «Музей чыгункі ў г. Баранавічы УП “Баранавіцкае аддзяленне Беларускай чыгункі”» — такую афіцыйную назву ён мае. Найбольш цікавая частка экспазіцыі музея размешчана пад адкрытым небам. Тут **можна пабачыць** самыя розныя ўзоры чыгуначнай тэхнікі. Прычым не толькі **пастаяць** побач, але дзесьці нават **залезці** на падножку вагона, **зазірнуць** унутр.

Тут размяшчаецца калекцыя паравозаў як айчыннай, так і замежнай вытворчасці. Ёсць цеплавозы, пасажырскія і грузавыя вагоны розных пакаленняў.

Асабліва цікавы для многіх экскурсантаў дзейны макет Баранавіцкага чыгуначнага вузла, усталяваны ў адным з пасажырскіх вагонаў.

У іншых вагонах таксама ёсць экспазіцыйныя залы, дзе прадстаўлены некаторыя інструменты, прыборы і механізмы (напрыклад, ручныя рэйкарэзныя і рэйкасвідравальныя станкі), якімі ў мінулым карысталіся чыгуначнікі.

У экспазіцыі **можна пабачыць** і грузавую дрызіну, якую многія ведаюць калі не з асабістага досведу, то па старых кінафільмах. Ёсць там і дзейны семафор, і гідраўлічная калонка для запраўкі паравозаў вадой.

Гэтыя экспанаты, без сумнення, цікавыя як прафесіяналам-чыгуначнікам, гісторыкам, так і іншым. Дзе яшчэ **атрымаецца трапіць** у такі цэласны, напоўнены рознымі цікавасцямі тэхнічны свет? У 2002 годзе ў музеі стварылі экспазіцыю тэхнікі чыгуначных войскаў. Гэта пуцеўкладчык, выправачна-падбівачная машына, зенітна-кулямётныя ўстаноўкі, якія ставілі калісьці на спецыяльных чыгуначных платформах з браніраванымі адсекамі для размяшчэння кулямётных стужак, машыны для будавання мастоў на палях.

Наведваючы экспазіцыю пад адкрытым небам, усведамляеш прыгажосць і значнасць многіх ідэй, рэалізаваных пры стварэнні чыгунак. Тут **можна дакрануцца** да мінулага і **ўбачыць** гісторыю развіцця і ўдасканалення чыгуначнай тэхнікі ў розныя часы. Музей перыядычна папаўняецца новымі экспанатамі.

Непадалёк ад экспазіцыі пад адкрытым небам размяшчаецца і музейны будынак. Ён датуецца пачаткам XX стагоддзя і з’яўляецца

гісторыка-культурнай каштоўнасцю. А сам музей быў створаны ў ім у 1984 годзе. У музейным дамку **можна сустрэць** шмат цікавых экспанатаў, звязаных з працай чыгуначнікаў (*Паводле Н. Шчарбачэвіч*).

Пра які музей расказваецца ў тэксце? Чым ён адметны?

Перабудуйце сказы з выдзеленымі словамі, замяняючы гэтыя словы дзеясловамі ў форме 2-й асобы множнага ліку будучага простага часу (можна ўстаўляць займеннік **вы**).

У з о р. *Там можна пабачыць самыя розныя ўзоры чыгуначнай тэхнікі. — Там вы пабачыце самыя розныя ўзоры чыгуначнай тэхнікі.*

Растлумачце напісанне канчаткаў дзеясловаў.

Назавіце запазычаныя словы. Чаму іх многа ў тэксце? Растлумачце іх напісанне.

Правядзіце завочную экскурсію па адным з музеяў вашага рэгіёна. Выкарыстайце дзеясловы ў форме 2-й асобы множнага ліку цяперашняга або будучага простага часу.

Пры ўтварэнні форм дзеяслова неабходна адрозніваць канчаткі абвеснага і загаднага ладу.

Формы дзеясловаў 1-й асобы множнага ліку загаднага ладу ўжываюцца з канчаткамі **-ем (-эм, -ам), -ім (-ым)**. Адны з іх супадаюць з формамі будучага простага часу абвеснага ладу (*возьмем, напішам, успомнім* і інш.), другія з'яўляюцца спецыфічнымі для загаднага ладу (*хадзем, бярем, нясем* і інш.).

319. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып. Сфармулюйце тэму і асноўную думку. Падбярыце заглавак.

У нядзелю да Сіваковых прыехалі старэйшы сын Толік і ўнук Максім бо перастаў працаваць дзядул.. камп'ют..р. Трэба выручаць старога таму што сёння ён без камп'ют..ра (*н..*) уяўляе жыцця. Калі раней бавіў час на двары дзе збіраліся мужчыны каб пра жыццё пагаманіць то цяпер дзеда зусім (*н..*) выгнаць з кватэры прыкіпеў ён да камп'ют..ра. А бабуля і раду..цца. Бабуля ёсць бабуля. Яна і цяпер круціцца каля сына і ўнука стара..цца тым нават (*н..*) шта па..казаць.

— Паспрабуй, Максім, вось гэты шнур пакратаць: можа, перацёрся, — раіць старая.

Максім моршчыцца:

— Ну, бабуля, не перашкаджай...

— Паглядзі, паглядзі! — не адступае старая. — Працэсар быццам жа новы. Не павінна быць, каб ён закапрызіў. А?

Хлопцы моўчкі робяць сваю справу. Дзед, як заўсёды, маўчыць, бо ён сваю старую добра веда.., і спакойна-сканцэнтравана назіра.. за сынам і ўнукам: можа, калі і самому спатрэбіцца гэтая навука? І дзівяцца суседзі, што ён у такім паважаным узросце — гляньце на яго! — карыстаецца камп'ют..рам: нешта піша, нешта чытае там... Малайчына!

Не вытрымлівае бабуля, заглядвае туды, дзе працуюць майстры:
— Ну што, зрухі ёсць?

Сын Толік таксама моршчыцца, як Максім:

— Мам, гатуй абед.

Старая глядзіць на дзёда, з непрыхаваным папрокам у голасе заўважа..:

— Бачылі? Я ім ужо і не патрэбна!

І, пакрыўджаная, пакідае майстроў (*Паводле В. Ткачова*).

На што пакрыўдзілася бабуля? Як пазбегнуць падобных сітуацый?

Як вы думаеце, што адбудзецца далей?

Назавіце дзеясловы, ужытыя ў тэксце ў форме загаднага ладу. Запішыце іх у форме 1-й асобы множнага ліку загаднага ладу.

Запішыце першы абзац тэксту, раскрываючы дужкі, устаўляючы патрэбныя літары і расстаўляючы знакі прыпынку.

Падрыхтуйце паведамленне «Стаўцеся з павагай да людзей сталага ўзросту».

320. Прачытайце тэкст. Растлумачце правапіс канчаткаў дзеясловаў.

Кава з дзымухаўцоў

Карані выкопва..ць і збіра..ць ранней вясной ці ўвосень, калі перакопва..ць агарод. Іх добра мы..ць, злёгка аскраба..ць і суш..ць, пакуль яны не стан..ць крохкімі. Іх таўкуць у ступцы або змолва..ць у кавамолцы. Пасля парашок абавязкова праж..ць (апрацоўва..ць моцным жарам) на патэльні, увесь час перамешваючы лыжкай. Астуджа..ць і ссыпа..ць у слоік.

Для прыгатавання кавы 1 чайную лыжку парашку заліва..ць 200 г вады, даводз..ць да кіпення і 5 хвілін вар..ць на маленькім агні, даюць пастаяць 15—20 хвілін, працэджа..ць, дадаюць малако, цукар і кіпяцяць яшчэ раз.

Паспытайце, гэта смачна! (*Паводле Л. Мятлеўскай*).

Запішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. Пры запісе першага і другога абзацаў пастаўце ўсе дзеясловы, якія абазначаюць дзеянні чалавека, у форму 2-й асобы множнага ліку цяперашняга часу абвеснага ладу (I варыянт) і ў форму 2-й асобы множнага ліку загаднага ладу (II варыянт). Растлумачце напісанне канчаткаў дзеясловаў абвеснага ладу.

321. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і асноўную думку. Письмова перакладзіце на беларускую мову правілы паводзін пры галалёдзіцы.

Лёд — причина травм

Гололедица является причиной чрезвычайных ситуаций. При гололедице значительно увеличивается количество уличных травм: ушибов, вывихов и переломов. Чтобы не попасть в число пострадавших, к неблагоприятным условиям нужно подготовиться — повторить простые правила.

1. Обратите внимание на свою обувь: подберите нескользящую.

2. Смотрите себе под ноги, старайтесь обходить опасные места. Если ледяную «лужу» обойти невозможно, то перемещайтесь по ней небольшими шажками, как лыжник.

3. Обходите места с наклонной поверхностью.

4. При ходьбе наступайте на всю подошву, ноги слегка расслабьте в коленях.

5. Руки по возможности должны быть свободны. Не держите их в карманах.

6. Если вы поскользнулись, присядьте, чтобы снизить высоту падения.

7. В момент падения постарайтесь сгруппироваться и перекатиться, чтобы смягчить удар о землю.

8. Не пытайтесь при падении спасти вещи, которые несёте в руках.

9. Упав, не торопитесь подняться, осмотрите себя, попросите прохожих помочь.

10. В случае травмирования обязательно обращайтесь к врачу за медицинской помощью.

11. Будьте внимательны при переходе дороги: не торопитесь и тем более не бегите (*По А. Беганскому*).

Слоўнік

наклонный — *схілісты, спусцісты*

нескользящий — *някоўзкі*

перемещаться — *перамяшчацца*

поскользнуться — *паслізнуцца, пакаўзнуцца*

прохожий — *праходжы*

пытаться — *спрабаваць*

Дзеясловы якога ладу пераважаюць у запісаным тэксце? Чаму? Растлумачце іх напісанне.

Дзеясловы, ужытыя ў форме загаднага ладу, пастаўце ў форму 2-й асобы множнага ліку цяперашняга або будучага простага часу абвеснага ладу. Запішыце. Пракаменціруйце іх напісанне.

322. Выканайце тэставую работу «Дзеяслоў».